

Képes szintézis a rövid 20. századról*

Ha az ember beleolvas vagy egyáltalán belelapoz ebbe a könyvbe, nyomban tapasztalja, hogy nem szokványos képeskönyvet vagy tankönyvet, és nem is csak szokványos szintézist vett a kezébe. Mi a műfaja Pritz Pál gondosan megmunkált és választékosan kivitelezett, Magyarország 20. századát bemutató alkotásának? Miért lép ki a szerző a megszokott akadémiai keretből, és kever bele művébe esszéisztikus részeket, bontja fel minduntalan a kronologikus rendet, csempész bele a vallottan politikatörténeti megközelítésbe irodalmi, művészeti, társadalomtörténeti eszmefuttatásokat? Nem is biztos, hogy kerek magyarázatot tudok adni e kérdésekre, mindenestre nézzük a részleteket.

A magyar történetírás újabban hemzseg az egyoldalúságoktól, a hamis beállításoktól, a szubjektív megítélésektől, az érzelmi fűtöttségtől, a legendagyártástól, a mítosz- és bűnbakképzéstől, sőt egyenesen a gyűlöletkeltéstől. Különösen a politikatörténet van kitéve ilyen hatásoknak, nem mentesen a politikum közvetlen és közvetett szerepétől. Így aztán időről időre szükség van arra, hogy valaki korrigálja Magyarország történetét. Pritz Pál tökéletesen tisztában van ezzel. A fő cezúrát a rendszerváltás jelentette, amely az 1989 előtti lassú és óvatos történészi „múltrehabilitációval” és az 1945 utáni évek hamis történelem-láttatásával szemben gyökeres váltást eredményezett, mi több, néhány év után egyfajta két-, sőt hárompólusú történetírást ho-

* PRITZ Pál: *100 év. A trianoni Magyarország képes története*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 2020. 301 p.

zott magával különösen a 20. század megítélésében. Az elmúlt mintegy húsz évben a jobboldali konzervatív beállítódás megjelenésének és felerősödésének lehettünk szemtanúi, amely igen sok esetben a hatalom műltpolitikai szándékainak is megfelelt.

Nagyon is indokolt tehát egy olyan szókimondó szintézis elkészítése, amely a trianoni Magyarország korszakára vonatkozóan úgy íródik, hogy szétszálazza a korabeli és a későbbi, a tévesnek bizonyult és újra előkerülő látásmódokat, a legendákat és a tényeket, egyszóval kritikai hangot üt meg. Amely tehát nem egyszerűen egy pozitivista tényközlő történetírással kerül meg a ma is meglévő tévedéseket és vitákat, hanem rámutat ezek jelenlétére, forrására, és tévHITEKET OSZLAT, illetve maga is vitába száll bizonyos kérdésekben. Pritz Pál izgalmas könyve pontosan ezt teszi.

Nem úgy azonban, hogy ez is, az is igaz, lehet ezt így is, és úgy is látni, a történész szubjektumán múlik, hogy ezt vagy azt hogyan magyarázza. „Jelen sorok írója szenvedélyes ellenfele minden olyan – egyébként messze nem szokatlan – törekvésnek, amely a múltat relativizálja. Ám azt nagyon is fontosnak tartja, hogy annak sokarcúsága ne sikkadjon el a történelemkönyvek lapjain” – írja a 116. oldalon. Kiáll amellett, hogy a történelmi tény igenis létezik, és nem csak annak verbalitása, „diskurzusa” avagy „narratívája”, vagyis a valóság feltárásának tisztelete sugárzik a könyv lapjairól. Ez a szerző egyik alapállása, amit korábban a posztmodern felfogással szembeni polémia során részletesen kifejtett.¹ Magam messzemenően egyetértek felfogásával.

Saját véleményét és meggyőződését a szokásos kánonista stílussal ellentétben őszintén és nyíltan vállalja, azzal a szigorú és következetes megköttéssel, hogy a történészi szakma követelményei szerint tekint a századra. Különösen érdekes és üdítő, hogy a múlt tanulságai alapján nem rejti véka alá a jövő reményéről kialakult véleményét, hanem mindjárt a (Kleiót szólító) invokációban leszögezi, hogy a világkapitalizmus egyszer majd a valódi népi demokratikus fejlődés útjára tér. A túl általános, már-már

¹ PRITZ PÁL: *Az a „rövid” 20. század. Történetpolitikai tanulmányok.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2005. 7–37.

semmitmondó demokráciafogalmat pedig így jellemzi: „messze több és mélyebb a parlamenti, képviseleti választási demokráciát igénylők felfogásánál” (27. o.). Olyan normarendszer, amely a nép életére, mindennapjainak alakulására, érdekeire nem csupán szavakban, hanem ténylegesen is tekintettel van. Ennek felel meg az a politikatörténetben ritka fontos követelmény, hogy nemcsak a fent lévők, a politikacsinálók cselekedeteinek, hanem a lent lévők, a politikum elszenvetőinek történetét is vizsgálja. Ezek az őszirózsás forradalomról szóló rész elején található gondolatok jelölik ki, hogy a szerző milyen normarendszert vall az időszak megítélésében. Le kell szögezmem, hogy e tekintetben is hasonlóképpen gondolkodom.

Éppen ezért a „rövid” 20. század nem Trianon-történet, és nem is szenvedéstörténet.² A kötet e szemléletet követve mindezekelőtt azt vizsgálja, mit tettek az ország vezetői, hogy ennek a népnek élhető és demokratikus világot teremtsenek, valamint ezt hogyan befolyásolta a nemzetközi és a nagyhatalmi környezet. Elismeréssel szól a két nagy háború utáni talpra állásról, a békés évtizedek erejéről. A szerző Ady Endre látnoki versét (*Az ütések alatt*) idézi a jajgatás ellen. Nem is beszélve régióink, Közép-Kelet-Európa országainak, a két malomkő között őrlődő népek nagyon is hasonló sorsáról.

Már a könyv elején siet tisztázni, hogy a nemzet fogalmának tartalmát a hatalmat gyakorlók szabják meg, vagyis nagyon változékony kategória. Ezúttal csak azt a messzemenően helyes megállapítást emelném ki, hogy „a kriminális esetektől eltekintve [...] nincsenek, nem voltak és nem lesznek a jövőben sem hazaárulók. A kérdés »csupán« annyi: az illető jól vagy rosszul képviselte/képviseleti a nemzet érdekét” (17. o.).

Pritz Pál szinte mindenütt jelzi a történetírásban régen és ma lezajlott vagy folyó vitakérdéseket is. Az egyik példa az Erdei Ferenc által megfogalmazott alapszöveghez, Magyarország úgynevezett kettóstársadalom-szerkezetéhez való viszony. Egyetért Erdeivel, de a fő töréspont a „fenn” és a „lenn”. A kettős struktúra

²Lásd Szakály Sándor recenzióját a *Magyar Napló* 2020. decemberi számában.

véleménye szerint nemcsak a két háború közötti országra, hanem mind a mai napig érvényes.

Egyedi az idő, vagyis az időrend felbontása, a visszatekintő vagy az előretekintő szerkezet. Mindjárt ezzel kezdődik a „Hosszú” *avagy* „rövid” *volt-e a 20. század* című első fejezet, amely a trianoni békeszerződés aláírásának pillanatával indul, majd párhuzamot von a nemzeti nagyzási mánia példaként említett 19. századi budai várbeli és az Országház birodalmi nagyságrendű építkezései között. Az „időfelbontás” jól kipróbált módszer, amit Pritz Pál több írásában is alkalmazott, mint ahogy stílusa választékos megoldásait már az 1991-es *A Bárdossy-per* című könyve óta csodálhatjuk.

A szerző elsőként alkalmazza összefoglaló könyvében az internetkultúra következményeit is. Például gyér a lábjegyzetelés, ám már nemcsak a fiatalok, de a hatvan év felettiek jó része is használja az egyre bővülő forrásanyagot, ami az internet segítségével elérhető. Irodalomjegyzék helyett ezért történelmi névsort kapunk, az ő műveiket kell keresni a világhálón és a könyvtárakban.

Tekintsük át vázlatosan az egyes fejezeteket, kiemelve az érdekesebb, hangsúlyos részeket, hiszen maga a könyv is ilyen logikával íródott.

A kronologikus fejezetek nem Trianonnal, hanem az első világháború végével kezdődnek, vagyis a nagy vízvonalasító a háborús vereség, vagy, ahogy a fejezetcím érzékelteti: az összeomlás. Ami az 1918-as polgári demokratikus forradalmat illeti, Pritz Pál joggal jegyzi meg, hogy az utána következő rezsimek nemigen bajlódtak tárgyilagos bemutatásával, leszámítva Hajdu Tibor összefoglalóját. Ehhez ugyanakkor hozzátennem az 1946-os politikai közbeszédet, Károlyi Mihály törvény előtti rehabilitációjának időszakát, amikor a Nemzetgyűlés több vitanapján bőségesen szóltak 1918-ról, és a kommunisták is visszafogottan bírálták a történeteket. Itt tér ki Pritz Pál a bűnbakképzésre. Az egymást követő rendszerváltások nyomán egy mai napig tartó váltogazdálkodás kialakulásáról beszél. Károlyi portréja mellé – írja kommentárként – nagyszerű lett volna, ha mostanság a Parlament mellett Károlyi szobrával szemben Tisza István szob-

rát helyezték volna el. (Reméljük, erre a távolabbi jövőben még sor kerül, mintegy szimbolikusan is kifejezve a bűnbakképzés lezárásának szándékát.) Hangsúlyosan beszél a továbbiakban a parasztság háború alatti szenvedéseiről, nyomoráról és ennek következtében a „vidék forradalmáról”, illetve a földosztásról. Rámutat arra, hogy a polgári demokratikus rendszer bukását nem belpolitikai tényezők okozták, hanem a súlyosan hibás – később „átkozott”-ként jellemzett (48. o.) – Vix-jegyzék magyarázza.

A nem magyar, hanem magyarországi Tanácsköztársaság történetének bemutatásakor Pritz Pál a következő vitakérdésekre összpontosít. Volt-e tömegbázisa a proletárdiktatúrának? Volt. A zsidóság műve volt-e a Tanácsköztársaság? Erre három ellenérvet is sorol: a vidéki vezetők között az állítás semmiképpen nem igaz, világnézetük nem tükrözte származásukat, és végül a hazai zsidóság túlnyomó hányada jobboldali mentalitású volt. Volt-e felelőssége a tanácshatalomnak Trianonért? Itt azt a korábban a történészek között meglévő konszenzuális álláspont foglalja el, hogy Burgenland kivételével a békekonferencia döntését nem befolyásolta Kunék politikája. Ami a szellemi eliteire való hatást illeti, sajátos módon József Farkas, vagyis egy történész hatvanas években kiadott négykötetes antológiáját hozza fel példaként az elit értelmiség pozitív szerepére, és ezt megtoldva Goszthony Mária, Szekfü Gyula, Bartók Béla, Szabó Dezső és leginkább Babits Mihály példáját említi. A politikai berendezkedés kétségtelenül orosz bolsevik mintát követett, de az oroszországi infernó nélkül. Végso soron a Tanácsköztársaság bukását nemzetközi tényezőknek tulajdonítja.

A könyvet itt egy rövid gondolatmenet töri meg a Szovjetunió világtörténelmi szerepéről, majd a szerző belevág a keresztény nemzeti kurzus 1920 júniusáig tartó időszakának ismertetésébe. Elsőként a terror emlékezetpolitikai viták középpontjában álló kérdését említi. A számadatok szerint amíg a vörösteror áldozatainak száma a négyszáz főt közelítette, addig a fehérterroré mintegy ezerkétszáz embert pusztított el. Ebből a megszálló román hadsereg is kivette a részét. Ezért tekinthető gyalázatosnak az 1945-ben ledöntött Nemzeti Vértanúk emlékművének 2019-es visszaállítása úgy, hogy az csak a vörösteror áldozatainak állít

emléket. Az új berendezkedés jellegéről szólva aláhúzza, hogy Horthyék katonai diktatúrát akartak, de az antant nem, és szerencsénk az utóbbinak volt döntő szerepe.

A konszolidációval indítja a szerző a „konzervatív-liberális” jelzővel illetett Bethlen-korszakot. Elsőként a korszak társadalompolitikáját szimbolizáló, az „értelmiségi túltermelés korlátozását célzó” numerus clausus törvényt említi. Thienemann Tivadartól (1890–1985) hoz egy 1984-es idézetet, amelyben a húszas évek elején az antiszemita nézeteket vallókat menti fel a későbbi tömeggyilkosságok felelőssége alól. A magyar történetírás egyik fontos vitája, hogy az 1920. évi XXV. törvénytől folyamatosság húzható-e a későbbi zsidótörvényekig. Két szempontból szerintem bizonyosan. Egyrészt az egyes társadalmi – ezen belül értelmiségi – csoportokban jelen lévő és kinyilvánított antiszemitizmus, másrészt Teleki Pál személye miatt, aki 1939 áprilisában a felsőházban elmondott szemérmetlenül antiszemita beszédében maga jelentette ki, hogy a faj és a vér ideológiáját húsz éve vallja. A szöveg a szép szavakba öltöztetett embertelenség máig ható kordokumentuma. Teleki felmentésével kapcsolatos viták szempontjából a beszéd bőséges idézésének ma is nagy értéke van.

A kötetben ezt követően érdekes beszúrás következik az erotikus irodalom megjelenéséről (77–78.), ennek magyarozatát azonban mintegy megfejtendő feladványként hagyja a szerző az olvasóra. A magam részéről sem gondolnám, hogy ennek okát tudnám adni.

A konszolidáció másik két tényezőjét, a Nagyatádi-féle földreformot és az 1921-es rendtörvényt indokoltan bírálja Pritz Pál. Ugyancsak élesen bírálja Horthyék helyzetfelismerő képességének korlátozottságát mutató bűnbakképző reflexeit. A konszolidáció tényezői közül hármat taglal részletesebben: a Bethlen-Peyer-paktumot, vagyis a szociáldemokraták és a szakszervezetek integrálását, a földreformot, pontosabban a Nagyatádi Szabó István-féle kisgazdapárt szétverését, és a választójogi reformot, pontosabban Bethlen taktikázásait, amelynek segítségével hatalmát végképp megszilárdította. A külpolitikai rész gondosan kimunkált. A gazdasági világválság problémáját és Bethlen István lemondását követően a könyv képből felvillantja a Hajós Alfréd

Sportuszodát, képben és szövegben Korniss Dezső és Aba-Novák Vilmos alakját és Matuska Szilveszter biatorbágyi vasútrobbanását. A fejezet végén a két művégtagos rokkant katona fotója véleményem szerint mintegy szimbolikus kifejezése a Bethlen-éra összteljesítményének.

A Gömbös-kormány külön fejezetet kap. Hogy Gömbös nagy-szabású reformtervei megtévesztették a közvéleményt, azt az Új Szellemi Front íróinak kiábrándulásán is lehet érzékelni, miközben a szerző a tervek irrealitása mellett rámutat a négyéves regnálás gazdasági és politikai eredményeire is. A külpolitikára térve Pritz Pál jórészt beemeli a történész-ideológus Hóman Bálint nézeteiről megírt korábbi véleményét a könyvbe.³ Ez egyben a legterjedelmesebb szövegrész is, aminek nemcsak az a jelentősége, hogy állást foglal a korábbi évek totális Hóman-rehabilitációjával szemben, hanem főként az, hogy meggyőzően mutat rá egy fontos szereplő nézetein keresztül a magyar külpolitikai gondolkodás végzetes tévedéseire. A külpolitikának ugyanis hangsúlyos, rendszerkonzerváló szerepe volt. Rámutat arra is, hogy a csehszlovák és román kormányok viszontzárkózó, bizalmatlan, türelmetlen magatartása miatt a határok légiesítése szándékának nem volt realitása, vagyis a revíziós politikának nem volt valós alternatívája (117. o.). Végül is Gömbös belpolitikai, majd a Berlin–Róma tengellyel külpolitikai törekvései egyaránt zátonyra futottak. A német térnyerés itthonról megállíthatatlan volt, ráadásul a hazai németek Bleyer Jakab-féle politikája alájátszott Hitlerék törekvéseinek.

Az 1936–1941 közötti évekről, a Darányi-, Imrédy-, Teleki-kormányról megint csak részletes külpolitikai képet kapunk. Pritz Pál a területi gyarapodások okán a német függés erősödését, különösen a második bécsi döntés elfogadását kifogásolja. Az egyik legrövidebb összefoglalót a Bárdossy-kormány kapja, noha a szerző munkásságának egy jelentős része épp ezzel az

³ PRITZ PÁL: *A relativizálás elfogadhatatlan. Hazánk és a nagyvilág. Újabb tanulmányok.* Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság, Budapest, 2016. 209–223. Pritz Pál nagy fontosságot tulajdonít Hóman Bálint *Külpolitikai irányok a magyar történetben* című könyvének.

időszakkal foglalkozik. Ám ezt részben az indokolja, hogy megint csak az időrend felbontásának technikáját alkalmazza.

Ezt követően a magyar hatalmi elit áthághatatlan korlátait Kállay Miklós kudarcos kísérleteiben követhetjük nyomon. A demokratikus háborúellenes ellenzék próbálkozásai közül bő terjedelemben, idézetekkel ismerteti a kisgazdapárt 1943. júliusi memorandumát, és elemzi a memorandum szerzőjének, Bajcsy-Zsilinszky Endrének a személyiségét. A szárszói Németh László–Erdei Ferenc-dichotómia is helyet kap a könyvben, de mindez azzal a nem jelentéktelen megjegyzéssel, hogy 1943-ban a háború gyors és viszonylag kíméletes befejezése csalfa reménynek bizonyult. Hitler nem kapitulált.

A német megszállást követő időszak történetében első helyen a magyar holokauszt és Horthy Miklós felelősségének kérdése áll. Indokoltan szögezi le a könyv, hogy Horthy tudott a magyar zsidóságra váró tömeges halálról, mégis engedte a vidékiek deportálását. Megértem, hogy a szerző szerint Lakatos Géza miniszterelnöki kinevezésénél többre nem futotta a kormányzó erejéből, a kérdés azonban az, hogy a Lakatos-kormány megtett-e mindent a kiugrás előkészítésére?

A nyilas diktatúra rövid jellemzése – jogosan – a következő: „gyakorlatilag nem jelentett mást, mint a németek jóváhagyása melletti szabadrablást és a polgári lakosság fegyveres terrorizálását”. Szálasiék bűne a sok-sok gazemberség mellett az volt, hogy az ország nemzetközi tekintélyét minden elképzelhető mélységbe süllyesztették, és ez az „utolsó csatlós” megbélyegző ítéletben a háború után is sokáig hatott. Nem kapunk teljes képet az ellenállásról és a háborúról, a szerző ezzel szemben két mozzanatot emel ki a sokból: Bajcsy-Zsilinszky Endre sorsát és a szovjet hadsereg kegyetlen viselkedését a magyar lakossággal szemben. A fejezet zárógondolata az ország veszteséglistája.

A koalíciós évek legpontosabb összefoglalását a következő mély gondolatokban kapjuk meg a Horthy-rendszer polgári modernizációját akaró politikusokra utalva: „Elbuktak, mert 1945. év ezer esztendő t lezáró óriási, egyetemes történeti léptékű fordulata az addigi hazai politikai, társadalmi, gazdasági elit túlnyomó hányada akarata ellenére történt. Elbuktak, mert az új vilá-

got kezdettől külső nagyhatalom nyomása, majd monopolizáló befolyása alatt építették. Elbuktak, mert az új eliten belül eltérő erők versengését az első perctől torzította az országot felszabadítva megszálló nagyhatalom beavatkozása. Mert a beavatkozók még a támogatott erők önállóságát sem túrték el. Elbuktak, mert az általuk is működtetett modell – történelmi mércén mérve – nem bizonyult tartósnak.” A felelősség és a felelősségre vonás okán mesterien szerkesztette egymás után Bárdossy László utolsó szó jogán elmondott beszédét és Veres Péter egy 1946-os írásának egy részletét. Szintén kiválóan választotta ki a Károlyi Mihály rehabilitációjáról és az arisztokrácia letűnéséről idézett és írott sorokat.

A kötet teljes joggal emeli alfejezetbe a második világháború utáni nemzetek közötti indulatokat, bosszúhadjáratokat, gyilkosságokat. Ezek a háború befejezése után szerte Európában jellemzőek voltak. A párizsi békeszerződés kapcsán ugyanezt a jelenséget a nemzetek egymásba feszüléseként mutatja be. (A kitelepítésekkel kapcsolatban azonban meg kell említenem, hogy véleményem szerint a potsdami értekezlet igenis kötelezte Magyarországot a németek eltávolítására.⁴) Joggal állapítja meg azonban a szerző, hogy a háborút követő kegyetlen és igazságtalan eljárások történelmi jóvátétele mind a mai napig tart.

Az 1945 utáni éveket a demokráciaviták és a posztháborús állapotnak nevezhető kegyetlenkedések egyaránt jellemezték. Ennek érzékeltetésére nem Bibó István igen gyakran felemlégetett munkásságából idéz, hanem Jászi Oszkár 1947 októberében, a Martinovics Páholyban elmondott beszédét közli teljes egészében a szerző.

Az ötvenes évek első fele, amelyet *Rákosi Mátyás terrorrendszere* fejezetcímmel lát el Pritz Pál, nemcsak az 1953-ig tartó éveket, hanem a Nagy Imre nevével fémjelezhető enyhülés időszakát is tartalmazza, bár a *Sztálin halála után* alfejezettel választja el a militáns országépítéstől. A Nagy Imre-időszaknak – Rákosi személyével együtt – minden bizonnyal majd csak akkor látjuk a

⁴ RÉZ Miklósné (szerk.): *Teherán, Jalta, Potsdam. Dokumentumgyűjtemény.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969. 400.

valódi jelentőségét, ha megjelenik és alapos feldolgozásra kerül a kormány jegyzőkönyveinek mindkét kötete. Ebben a fejezetben a fordulatot előidéző 1953. júniusi szovjet–magyar tárgyalást veszi ki alaposabban a könyv, majd egy máig nyúló érdekes eszmefuttatás következik a sport és politika viszonyáról, amelyet a Népstadion avatásán készült fényképpel illusztrál.

Az SZKP XX. kongresszusát egy képaláírásban jelentős történelmi fordulatnak nevezi a szerző, és mintegy ezt érzékeltetve következik az 1956-os forradalomról és szabadságharcról szóló fejezet. Az október 25-i, Parlament előtti véres sortűz okozójának a könyv egyértelműen a szovjet vezetést tartja. Szerinte az, hogy a Földművelésügyi Minisztérium tetejéről löttek, kiirhatatlan legenda. A legfrissebb kutatások azonban megerősítik azt a feltételezést, hogy a lövések a minisztériumból, majd minden irányból érkeztek. A számadatok pedig pontatlanok, a civil halottak száma 88 fő, a hivatásos állomány vesztesége 4 fő, a szovjet hadsereg vesztesége ismeretlen. A sebesültek száma hozzávetőlegesen 170–200 főre tehető. Ezt azonban még nem ismerhette a szerző, miután a friss kutatás eredményei 2021-ben jelentek meg.⁵ Az október 25-i vérengzés kiemelése valóban indokolt, mert ez magyarázza a fővárosban az átmeneti megnyugvás után megerősödő fegyveres felkelést, az indulatok elszabadulását, a politikai megoldás lehetetlenségét. Ez a rövid fejezet sem nélkülözi az idézeteket, amelyek közül Németh László visszaemlékezése viszi el a pálmát egy dunántúli község eseményeinek felidézésével. Bizonyos mértékig ellenpontozzák ezt Mindszenty József 1956. november 3-i rádiószózatának részletei, befejezésül pedig John Foster Dulles beszédének részletei teszik világossá, hogy az amerikaiak nem kockáztattak világháborút Magyarorszáért. 1956-ot példaként idézve a szerző emlékeztet a bipoláris jaltai világrend fennállásának évtizedeire is.

A Kádár-rendszerrel szóló fejezet az eredetet és a véget öszszekötő kérdéssel, a forradalom megítélésének vitájával indul. Hosszan idézi Glatz Ferenc a *Históriában* 1988 végén megjelent

⁵ FEITL ÍRISZ–NÉMETH Csaba (szerk.): *Az első lövés. Kossuth tér 1956. október 25.* Országház Könyvkiadó, Budapest, 2021.

írását, amelyben Glatz amellett érvelt, hogy 1956-ban sem forradalom, sem ellenforradalom, hanem népfelkelés volt.⁶ Pritz Pál ma is ezzel a megállapítással ért egyet, ám akkor mégis miért használja a forradalom fogalmát? Válasza: „A történész tehát a tömegesen tönkrement életek iránti empátia okán használja – messze nem kizárólagosan – a forradalom kifejezést. Mert a sebek még mindig sajognak” (220.). Kádár belpolitikáját 1963-ig alapvetően a megtorlással jellemzi a könyv, amelynek – Révai Józsefre utalva – 1957-ben a moszkvai emigráció képében baloldali, vagyis rosszabb alternatívája is volt. Nagy Imre kivégzésében Kádár János és közvetlen környezete felelőssége a döntő.

Ezt követően egy hosszas gondolatmenet következik, amely a népi írókkal szembeni 1958-as párthatározattal, pontosabban párt-állásfoglalással indul. Az alkotás lehetőségét megkapták, a szerveződés bármilyen formáját azonban tiltották számukra. Párthatározat nélkül ugyanez vonatkozik az urbánusokra is. Folytatódik Németh László és Hatvany Lajos kibékülésével, tágabbban a népi és urbánus mozgalom közötti feszültség enyhülésével. A rendszerváltás után ez az ellenségesség ismét fellángolt, és emögött a kettős társadalmi struktúra újbóli felerősödése rejlik mintegy okként a demokrácia hiányára, aminek jelentőségét Szücs Jenő szavaival így jellemzi a könyv: „amelyben nem a hatalom megosztása (vagy éppenséggel, ami még rosszabb; a hatalomból való »részesedés«) a legfőbb áhított cél, hanem a hatalom minden oldalú, módszeres reformmunkálatokkal kidolgozott, intézményes ellenőrzése”.

Eközben kis „adagokban” képet kapunk a Kádár-rendszer konszolidációjának lépcsőiről. Itt tér ki a szerző a katolikus egyház és állam viszonyára az évszázad első felétől egészen Magyarország és a Szentszék közötti 1964-es – szerinte nagy jelentőségű – részleges megállapodásig.

Ami a Brezsnyev-doktrínát illeti, annak születését 1965-re, megszűnését 1988 decemberére teszi Pritz Pál. A belpolitikai enyhülést a magánélet depolitizálásában, az életkörülmények javulásában, a mozgásszabadság erősödésében látatja. „A véreskezű

⁶ GLATZ Ferenc: Kérdőjelek 1956-ról. *História*, 1988/6. 3.

diktátor mindeközben lassan a reálpolitikus Kádárrá változik” – írja. A hatvanas évektől kissé bővebb beszámolót kapunk a társadalomban és a kultúrában végbement változásokról (vita a fridzsiderszocializmusról, népességfogyás, ízelítő Nagy László és Pilinszky János költészetéből, végül a politikai kabaré). A hetvenes évektől ismét a külpolitika viszi a primet; Kádárék nyugati sikerei egyrészt, a román, illetve csehszlovák magyarellenes lépésekkel szembeni erőtlen fellépés másrészt.

A rendszerváltás fejezetet idézetek uralják. Mégpedig fontos, sokatmondó, helyenként alig ismert idézetek. Az urbánus ellenzék története mellett ilyen a népnemzeti ellenzék eredetére utaló *Válasz Herdernek és Adynak* című Illyés Gyula-esszé részlete. De kevésbé ismert Berend T. Iván 1997-es visszaemlékezése is, vagy Szücs Jenő 1988. november 5-én az Új Márciusi Front rendezvényén elmondott beszéde, továbbá Grósz Károly fehérterrorral fenyegető beszédének teljes közzlése. Kommentárral látja el a szerző Kádár 1989. április 12-i utolsó felszólalását. Nem úgy Orbán Viktor 1989. június 16-án mondott beszédének teljes közzlését, valamint Nyers Rezső Kádár János temetésén elmondott gyászbeszéde részleteit.

A kronologikus fejezetek az 1990-es évtized külpolitikájának jobb- és baloldali közös irányával zárul optimista felhanggal.

A befejező részben két rövid fejezet illeszkedik a főszöveghez. Az egyik *Személyiség és történelem* címmel tizenkét politikus tevékenységét értékeli abból a szempontból, hogy képesek voltak-e felismerni és kihasználni a regionális és világpolitikai helyzet adta lehetőségeket. Hangsúlyozom, nem a teljes politikusi magatartás értékelése a szempont. Államférfivá Tisza István, Bethlen István, Teleki Pál és Kádár János emelkedik, történelmi nagyság illeti meg Bajcsy-Zsilinszky Endrét és Nagy Imrét. E szöveget Pritz Pál eredetileg Izsák Lajos születésnapjára emlékkönyvébe írta,⁷ célja az volt, hogy felhívja a személyiség szerepére a figyelmet, továbbá arra, hogy kétféle torzítás és elfogódottság figyelhető meg a történetírásban. Nem teljesen azonos azonban a két szöveg,

⁷PRITZ Pál: *A relativizálás elfogadhatatlansága*. Nemzetközi Magyarorsághutató Társaság, Budapest, 2016. 150–160.

például az a nyomaték, ami Kádár Jánost a 20. századi államférfiak sorába illeszti.

A könyv visszatérő alfejezetei az *Európa és Magyarország* címet viselik. Ezek nem kimondottan összefoglalók, inkább tekintések a világfolyamatokra. Az első például a hitlerizmus–sztálinizmus azonosságának okán az angolszász hatalmak választásának józanságára emlékeztet, később a jólétiség kiterjedésére, mint a két világrendszer versenyfutásának színterére hívja fel a figyelmet. A második 1937-ben a német–magyar viszony terheiről ír. Erre Thomas Mann budapesti látogatása és József Attila üdvözlő verse felolvasásának megtiltása mutat rá.

A harmadik az 1938–1941 közötti kényszerpályás történet közepette villantja fel Magyarország mozgásterét és az elszalasztott lehetőségeket. A negyediket a Kádár-korszak végére helyezi el a szerző, és arról ír, hogy Magyarország, zártsága ellenére, tartotta kapcsolatát a Nyugattal. Az ötödik olyan 21. századi világproblémákra irányítja a figyelmet, mint a túlnépesedés, a globális egyenlőtlenségek erősödése, a régmúlt és a mai népvándorlás vagy bevándorlás kérdése, a klímakatasztrófa. Mindezeknek Európát és hazánkat egyaránt foglalkoztatnia kellene. A jelenben élő és a jövőért aggódó történész esszéisztikus megszólalása ez. Korszakonként tehát más és más kérdések merülnek fel Európa és Magyarország kapcsolatában.

Az epilógus összefoglalja a 20. századi magyar történelem legfontosabb összefüggéseit, kártételeit és a magyarság urainak vakságát, ami időről időre a történetpolitikában is torzulásokat eredményezett. Joggal fordul vissza a szerző a jelenből a könyv végén Jászi Oszkár igaz erkölcsiségre figyelmeztető végrendelkezéséhez.

Befejezésül néhány szót szólnék az illusztrációkról. Nem egyszerűen fotók, hanem térképek, festmények és rajzok, karikatúrák, könyvek, folyóiratok címlapjai, hanglemez, táblázat, ábrák, jól olvasható iratképek, könyvekből, folyóiratokból származó oldalak, sőt egy falvédő is található közöttük. A képek helyenként érdekes szimbiózisban élnek a szöveggel. Van, ahol a szöveg tesz hozzá a képhez, van, ahol a kép illeszkedik a szöveghez, mintegy folytatása annak. Néhol az elhelyezés is gondosan kapcsolódik

a szövegfolyamhoz. A képek túlnyomó része nem a megszokott, tucatszor látott illusztráció, hanem ritkaság.

Nem szokatlan a modern kori történelmi, jelesül a politikatörténeti műveket képzőművészeti alkotásokkal gazdagítani. A képek nagy része így vagy úgy kötődik a korhoz, esetleg közvetlenül illusztrál jelenségeket, eseményeket. Ilyen például Mednyánszky László (*Szerbia*) első világháborúhoz elhelyezett festménye, Derkovits Gyula (*Híd alatt*) alkotása, vagy Feszty Árpád körképe. Révész Imre *Panemje*, a paraszti elégedetlenséget kifejező művének elhelyezésére magyarázatot is kapunk a képaláírásban. Kornis Dezső *Vörös csendélete* az újtó, bartóki művész magatartását villantja fel. A század egészéről Kondor Béla címlapra választott festménye telitalálat. Talányos azonban a másik zseniális Kondor-kép, a *Pléhkrisztus* elhelyezése egy Goethe-idézettel. Véleményem szerint Kondort leginkább az 1960-as évek atmoszféráját megértő nagy alkotóként reprezentálja a mű.

Pritz Pál könyve olyan, mintha egyetemi szemináriumán ül-nénk. Például képzelhetjük azt, hogy a főszöveg a kötelezően tudott tananyagot tartalmazza, azt egészíti ki, és bővíti a kommentárok ismeretanyaga, valamint a forráselemzések, amelyek hozzájárulnak a hallgatóság valóságismeretéhez, az összefüggések megértéséhez. Ide kapcsolódnak a képek és a műalkotások, az érdekes történetek és a színes epizódok. Természetesen a hallgatók/olvasók megismerkednek a fontosnak ítélt szereplők életével is.

A kötet egészére tekintve egy mondatot idéznék a bevezetőből: „Mert az elmondottak hitelességét fél évszázados történetírói munkásságom szavatolja.” Valóban, a szerző sok-sok írásban tekintett a 20. század magyar és nemzetközi politikájára, részben szaktanulmányok, de részben áttekintő, átfogó írások formájában, és nem ritkán a 21. századba nyúlóan. Így aztán azt mondhatjuk, hogy ez a könyv az életmű szintézise, és még több is annál.